

УДК 316.46.058.2

Старовойтова Г.М.

Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Донецьк, Україна,
e-mail: annastarovoitova.star@rambler.ru

СПЕЦИФІКА Й ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ХАРИЗМАТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Starovoytova G.M.

Donetsk National University of Economics and Trade, named after Mukhailo Tugan-Baranovskiyi, Donetsk, Ukraine,
e-mail: annastarovoitova.star@rambler.ru

PECULIARITY AND SPECIAL FEATURES OF CHARISMATIC LEADERSHIP FORMATION

***Мета.** Визначити та дослідити особливості формування харизматичного лідерства шляхом аналізу наявних концепцій цього напрямку.*

***Методика.** Проведено дослідження особливостей становлення та формування феномену харизматичного лідерства. Проаналізовано основні підходи до вивчення цього феномену.*

***Результати.** З'ясовано, що більшість дослідників пояснюють походження харизматичної дії від особистих рис характеру лідера або соціальних обставин тієї групи, у якій воно з'являється. Такі теорії обмежують сутність феномену, зображуючи лише одну з його сторін.*

***Наукова новизна.** Доведено необхідність розгляду механізмів походження харизматичного лідерства виходячи з обставин взаємозалежності існування як самого харизматичного лідера, так і його послідовників, їх взаємодії.*

***Практична значущість.** Практична значущість статті полягає у виявленні механізмів виникнення та формування феномену харизматичного лідерства як важливої складової соціальної реальності.*

***Ключові слова:** харизматичне лідерство, харизма, харизматичний лідер, харизматична дія, лідер.*

Постановка проблеми. Харизматичне лідерство, як соціальна дія, може проявляти себе в різних формах. Дослідники харизматичної дії розглядають її з різних позицій. Деякі з них акцентують увагу на надзвичайних особистісних якостях, що роблять лідера харизматичним, його психологічних особливостях (теорія особистості в історії, «теорія рис», згідно з якою лідером може бути лише така людина, яка володіє особливими особистісними якостями чи сукупністю певних психологічних рис). Інші вказують на визначальну роль соціальних факторів того суспільства, в якому виникає харизматичне лідерство. Дослідження харизматичного лідерства свідчать про те, що незважаючи на їх численність, єдиної згоди в причинах, механізмах і витоках харизматичної дії вчені не дійшли.

Метою статті є визначення й аналіз механізмів становлення та формування харизматичного лідерства.

Питання формування та становлення харизматичного лідерства було розглянуто автором з позицій соціально-філософського, психологічного, соціологічного та політологічного підходів.

З позицій соціологічного підходу механізм становлення харизматичного лідерства аналізував американський соціолог Роберт Такер. У своєму дослідженні харизматич-

ного лідерства він пише: «Приділяючи надмірну увагу постаті лідера, можна змалювати занадто однобічну картину тієї ролі, яку цей фактор відіграв, вплинувши на напрямок чи темпи історичного розвитку. В такому дослідженні недостатньо систематично та поглиблено вивчати лише особистість лідера. Необхідно також виявити зв'язки та взаємодії особистості із суспільним оточенням і політичною ситуацією, які тоді дозволяють особистісному фактору віднайти історичну значущість» [1, с. 8].

Прихильник психологічного підходу до процесу виникнення харизматичного лідерства Серж Московичи розглядає основи харизми більшою мірою у віруваннях мас, ніж у особистісних талантах людини. Але тим не менше відзначає, що не кожен «може бути шаманом чи вождем» [2, с. 219]. Московичи називає харизму первинною ірраціональною владою, що є одночасно і благодаттю, і стигматом. «Вона надає її володарю знак надзвичайної значущості та відмітину винятковості, несамовитої сили» [2, с. 219]. Описуючи обставини виникнення харизматичної влади, Московичи називає їх винятковими. «Її передують неприхований злам існуючого соціального устрою, значна руйнація вірувань, розчарування в установленнях, що втрачають свою життєздатність. Тоді масам здається, що все довкола руйнується... Суспільне життя не тече в звичайному руслі – не мир, не війна, а дещо середнє» [2, с. 220].

Підкреслюючи очевидність кризи чи тотального масового неблагополуччя, Московичи зазначає пошук масами «людини, яка здатна вплинути на перебіг подій», могла б «перевернути існуючий порядок, що відчувається як безладдя, і привести все суспільство до справжньої мети. Тоді й виникає необхідність в такому типі влади, яка здатна змінити ситуацію зсередини. І лідери, які мають харизму, відповідають цим потребам» [2, с. 220].

Великий вплив на теорії лідерства зробила концепція наслідування французького психолога Г. Тарда, одного із засновників соціальної психології. Він стверджував, що всі досягнення цивілізації – наслідок діяльності видатних особистостей; послідовники (велика більшість) наслідують вождя, творчу особистість. Лідер піддає своїх послідовників гіпнотичному впливу і є вищим джерелом суспільного розвитку. Послідовників лідера Тард називає натовпом. Суспільний прогрес відбувається завдяки лідерам-винахідникам, які переборюють відсталість натовпу. Суспільний рух, згідно з Тардом, здійснюється за схемою: а) лідер-новатор бореться з відсталістю натовпу; б) натовп захоплюється новачками; в) натовп слухняно йде за лідером, наслідуючи його.

Співвітчизник Тарда Г. Лебон дещо інакше розставляв акценти у взаємодії лідера й натовпу. Він стверджував, що суспільство ввійшло у «століття натовпу», коли головну роль у суспільному житті відіграє натовп. Послідовники стали домінувати над лідерами, задаючи їм програму діяльності. Натовп знищує авторитет «законних» лідерів і йде за тими, хто обіцяє йому нову ілюзію. Лебон пише, що лідери, замість того, щоб спрямовувати думки натовпу, намагаються їх наслідувати.

Ерік Еріксон, формулюючи концепцію виникнення харизматичного лідерства, стверджує, що харизма формується в результаті «перетину» двох факторів: глибокої й затяжної кризи особистості та кризи суспільної свідомості. Окремі особистості, переживаючи власну кризу і прямуючи до її подолання, створюють нову «ідентичність» – нове бачення світу й нові ідеали, яких гостро потребує суспільство, що перебуває в стані моральної і соціокультурної кризи.

Формування харизматичних відносин досліджують В.Л. Гарднер, В.Дж. Аволіо, Ш. Боас. Ці вчені, розглядаючи процес формування харизматичної ситуації, відзначили такі її характеристики:

- динамічність;
- багаторазова повторюваність;
- увага (на повсякденні взаємодії);

– розгляд смислових інтерпретацій.

Джей Конджер, який досліджує харизматичне лідерство в сфері управління, пропонує пропорційне співвідношення його складових частин. У його інтерпретації чим більше сприяють наявні контекстуальні умови виникненню харизматичного лідерства, тим менше особистісних якостей («харизматичних атрибутів») необхідно лідеру для сприйняття його як харизматичного. Виходячи з цього, чим більше «харизматичних атрибутів» має лідер, тим з меншою необхідністю є потреба в контексті, що характеризується як екстремальна криза або багаті підприємницькі можливості.

Французький соціолог і філософ П'єр Бурдьє, представник постструктуралістського напрямку соціальної теорії, описує виникнення харизматичного лідерства, як випадок, за якого «...група не може існувати інакше, ніж через делегування своєму офіційному представнику, який породжує цю групу, говорячи для неї, тобто для її блага і від її імені. Круг замикається: група визначається через того, хто говорить від її імені, хто з'явився як джерело влади, яку він здійснює над тими, хто є її справжнім джерелом. Ці замкнуті стосунки є початком харизматичних ілюзій, які в крайньому їх виразі проявляються в тому, що офіційний виразник може виглядати і показувати себе як *causa sui*» [3, с. 41-42].

П'єр Бурдьє далі розглядає схожість визнання або віри в харизматичного лідера з фетишизмом, як з тим, що є предметом сліпого поклоніння. «Цінність цілісного персонажа, цього продукта людської голови проявляється як невлівима харизма, загадкова об'єктивна якість індивіда, невлівимий шарм, невимовне таїнство. Міністр чи пастор, посланник церкви чи посланник держави, перебувають у метонімічних стосунках з групою; виявляючись лише частиною групи, посланник діє як знак, що заміщає цілу групу» [3, с. 42].

Російський дослідник О.В. Євтихов, описуючи умови формування харизматичного іміджа лідера, виокремлює такі фактори його виникнення: наявність місії; неординарний, упізнаваний зовнішній образ; володіння екстраординарними якостями, цінними та привабливими для інших людей; «боротьба» заради добра людей; ритуалізація взаємодії.

Т.В. Черепанова, досліджуючи харизматичний процес, як розгортання соціокультурних змін, виділяє в ньому такі стадії: латентну і явну, а також такі механізми його появи: культурна легітимація харизми, наявність у суспільстві кризи, прийняття харизматичного лідера. Серед важливих факторів описуються також особливості соціокультурної епохи, тип відносин у суспільстві, рівень розвитку комунікаційного середовища [5, с. 154].

Роджер Ітвел, професор Батського університету (Велика Британія), у питанні формування харизматичної дії вказує на три концепції його вирішення, що превалюють в академічній літературі: соціальна криза, культурна легітимація та політичне сприяння.

Ітвел відзначає, що соціальну кризу більшість дослідників розглядають як необхідну, відправну точку аналізу: складні події настроюють людей до пошуку розради у вірі в сильного лідера. «Вони, відчуваючи вакуум ідентичності, виявляються відкритими для впливу лідерів, які пропонують радикальні ідеологічні альтернативи» [4, с. 12]. Друга концепція формування харизматичної дії, згідно з Ітвелом, – це потреба харизматичного лідера в певній формі культурної легітимації. Харизматичні лідери користуються широким визнанням, тому що вважають себе відповідними легітимній національній традиції. До третьої концепції формування харизматичної дії відноситься політичне сприяння: тут стверджується, що політики харизматичного типу отримують своє визнання, коли основним партіям не довіряють. Також вказується значна роль ЗМІ, як арени для розгортання харизматичних дій, використання політиками медійних прийомів.

Мішель Фуко розглядає харизматичне лідерство як соціальний механізм конструювання реальності. У цьому тезисі він співвідносить харизматичне лідерство зі своєю теорією соціального дискурсу. Фуко вважає, що в кожному суспільстві продукування дискурсу (що можна розглядати засобом конструювання реальності) контролюється, обирається та поширюється певною кількістю процедур, роль яких полягає в тому, щоб домогтися панування над випадковими обставинами. Дискурс направляє суспільні дискусії і управляє структурними правилами відносно структури та змісту дискусії: хто може говорити, де, коли, про що, як і як довго. Фуко говорить: «Нам добре відомо, що говорити можна не все, говорити можна не про все і не в будь-яких обставинах, і, на решті, що не кожному можна говорити що завгодно. Табу на об'єкт, ритуал обставин, привілейоване чи виключне право суб'єкта, який говорить – тут ми маємо справу з дією трьох типів заборони, які перетинаються, посилюють один одного або компенсують, створюючи складну решітку, що безперервно змінюється» [6, с. 50-51].

Харизматичні лідери, яких сприймають таким чином, є суб'єктами, що володіють харизматичною легітимністю. Вони, по-перше, обговорюють і інтерпретують базові екзистенційні питання людини в світі і, по-друге, мають схильність і легітимність до того, щоб запропоновувати та вводити структури чи конструкції в світлі своїх інтерпретацій.

Т. Паппас пояснює формування харизматичного лідерства з позицій політологічного підходу. Аналізуючи процес становлення харизматичного лідерства, він описує його особистісний аспект, що проявляється в трьох складових: пряма і безпосередня форма; сильне емоційне захоплення, яке його супроводжує; брак інституційного контролю над харизматичним лідером. У своїй найчистішій формі харизматичне лідерство включає такий ступінь слухняності з боку учнів, який не має аналогій в інших типах панування. Харизма описується як процес делегування, за якого соціальна група передає владу своєму уповноваженому представнику з тим, щоб останній встановлював правила політичної гри та створював групу. Харизматичне лідерство характеризується серед усіх інших вірністю та відданістю послідовників своєму лідеру, коли неформальні зв'язки або формальні структури (такі як партія) збудовані особисто лідером і покладаються на його тривалу підтримку.

Т. Паппас, розглядаючи харизматичне лідерство, зробив предметом свого вивчення політичну харизму. Характеризуючи її, він вказував, що їй ворожий будь-який інституційний контроль над харизматичним лідером (як зовнішній, так і внутрішній). Зовнішній контроль припускає безособові правила і норми, бюрократичні процедури і чіткий поділ праці. Внутрішній контроль включає обоюсторонні обов'язки або правила гри між політичними суперниками і стратегічними союзниками. Політична харизма не підлягає внутрішньому контролю й тому суперечить колективному лідерству. Її виразно особистісний характер більш схильний до потенційно авторитарного типу правління, який, проте, розвивається в демократичних інституційних установах. Радикальний аспект харизми Паппас описує таким чином: харизматичні лідери з'являються в суспільстві як дійсно радикальна сила, яка намагається зруйнувати традиційні образи поведінки та легально-раціональні й бюрократичні установки. У той час як легально-раціональний і традиційний типи правління пропонують збереження існуючого інституційного порядку, харизматичне правління бореться проти нього.

Описуючи харизматичний радикалізм, як одну з найважливіших складових харизматичного лідерства, Т. Паппас визначає факт його виникнення в межах демократії. Такий радикалізм не може бути ні повним поваленням політичної системи (що буде дорівнено до революції), ні простою підміною одних політичних настанов іншими (що класифікується як політичний реформізм). Радикалізм спричиняє ненасильницьке повалення існуючого інституційного порядку, щоб замінити його новим, нібито кращим.

Першим фактором стратегії такої інституційної перебудови є визнання того факта, що попередня система довела свою робочу неспроможність чи недосконалість.

Реформізм політичної системи може вимагати інтенціонального, систематичного повалення міцних і легітимованих структур влади, що вже склалися (різні популістські рухи). Другий фактор дії харизматичного радикалізму – перебудова демократичної політики на новий оригінальний порядок управління. Через те, що радикальна політика намагається мобілізувати одну частину суспільства (тих, хто прагне нового порядку) проти іншої (прихильники старого порядку), харизматичне лідерство таким чином руйнує колишні зобов'язання вірності й покори та створює в суспільстві нові розбіжності, які часто накладаються на старі.

Криза, що здатна викликати появу харизматичного лідера, може виникнути в трьох ситуаціях: тривала війна, раптова, непередбачувана зміна режиму, що спричиняє зруйнування попереднього політичного порядку та загальний економічний крах. Будь-яка війна (та, що насувається, або ймовірна) наражає на ризик незалежність країн, що в неї втягнуті, та життя їх громадян. Непередбачувані політичні зміни, такі, що порушують суспільний порядок, зокрема повалення режиму чи зміна устрою нового інституційного порядку, може скінчитися політичним хаосом, важкими економічними умовами або громадянською війною. Загальний економічний крах (як це трапилось із фондовою біржею в Америці в 1929 році і призвело до Великої депресії) також класифікується як криза.

Всеохоплююча криза спричиняє руйнування попередньо встановлених соціальних систем і приносить населенню невпевненість і страх за майбутнє. У такому інституційному вакуумі старі лідери, позбавлені минулої легітимності й підтримки, що ґрунтувалась на міцному суспільному фундаменті, нездатні запропонувати рішення та боротися з кризою. Перебуваючи в безвихідному становищі, вони можуть привести до влади індивідуумів, політичні досягнення яких зробили їх найбільш придатними для боротьби з кризою. Незважаючи на те, що влада харизматичному лідеру звичайно передається старими лідерами, які потерпають від кризи, населення, що перебуває в кризі, приховано або відкрито це схвалює. Харизматичний лідер, якого запрошують до влади представники попереднього політичного порядку, звичайно висуває дві умови. Перша – запрошений лідер може здійснювати особисту владу, незважаючи на попередню політичну еліту, нездійснені політичні компроміси та неіснуючі відомства.

Друга умова стосується затвердження лідером цілковито нової, оригінальної, нестандартної політичної програми, що полягає в радикальній зміні старих інституційних систем новими. Успішне встановлення нового політичного порядку доводить успішність харизматичного лідера, який набуває легітимного авторитету, і політичне становище, таким чином, знову стабілізується. Таким прикладом може стати політика Шарля де Голля у Франції (50-ті роки XX століття).

Є інший принцип пояснення виникнення харизматичного лідерства. У тих випадках, коли харизматичне лідерство не є продуктом кризи, воно з'являється в демократичних системах у часи політичної стабільності й відповідно соціальних системах, що нормально функціонують. У таких випадках харизматичний процес формується в площині радикальних політичних дій, а поява харизматичного лідера пояснюється сильним особистісним авторитетом і радикальною політичною програмою, що прагне знищення всіх традицій і авторитетів. Більшість теоретичних підходів до політичного радикалізму схиляються до екзогенних факторів (розколи в політичних силах, суспільне невдоволення, слухний збіг обставин у політичній структурі).

Т. Паппас пояснює радикалізм харизматичних мас, виходячи з внутрішніх факторів, що мобілізують людей і створюють нові ідентичності. Він показує, як політичний радикалізм пов'язаний з харизматичним лідерством через механізм символічного фреймінга.

Символічний фреймінг – це методологічний підхід, який є основою артикуляції теорії людських систем. Поняття фрейма було введено в науковий обіг Ірвінгом Гофманом. Фрейми – це інтерпретативні (пояснювальні) схеми, завдяки яким люди можуть класифікувати, сприймати, ідентифікувати реальність у межах їх світу. Вони складаються із символічних описів, які пропонують людям нові смисли складного світу, представляють цілком нові ідентичності й соціальні ролі, поширюють приховані політичні плани, проектують ідеали доброго та справедливого суспільства, кидають виклик власним відносинам. Фрейми є чимось більшим, ніж просто механізмами формування переконань. Це ідеологічний конструкт, старанно спланований, зважений, спрямований на формування нової політичної ідентичності. Фрейми є продуктами не колективних суб'єктів, а лідерів-індивідуумів. Іншими словами, фрейми створюються креативними політичними підприємцями, а не зберігаються вже готовими в культурній практиці суспільства.

Висновки. Донедавна у вивченні харизматичного лідерства розглядалися психологічні особливості лідерів і їх послідовників або соціальний контекст виникнення харизматичного лідерства (наприклад, кризові умови в суспільстві).

Такі теорії освітлювали окремі сторони проблеми харизматичного лідерства, роблячи харизматичне лідерство результатом відмітних рис характерних властивостей лідера чи соціальних обставин певного часу, лишаячи без розгляду питання, як же воно діє, які механізми цієї дії та її наслідки.

Актуальним підходом до вивчення формування та становлення харизматичного лідерства є підхід, який розглядає всі вищенаведені фактори разом – як контекстуальну складову, так і особистість самого лідера. Він дає можливість вивчення існування феномену харизматичного лідерства в сучасному суспільстві, не наділяючи його трансцендентними характеристиками, виокремлює його операціональний апарат і усебічно розглядає всіх учасників харизматичного процесу.

Розглянувши всі підходи, автор дійшов висновку, що теорії виникнення харизматичного лідерства з особистісних рис або кризових ситуацій не здатні пояснити його присутність у сучасному світі з демократичним режимом, встановленим у більшості цивілізованих країн. Більш плідним для досліджень становлення харизматичного лідерства в сучасному світі є встановлення можливості його виникнення завдяки його конструюванню суб'єктом в умовах сучасних реалій з включенням ролі медійних засобів у цьому процесі та символічних структур, необхідних для його відтворення.

Список літератури / References:

1. Такер Р.С. Сталин. Путь к власти. 1879-1929 / Р.С. Такер. – М.: Прогресс, 1991.
Taker, R.S. (1991), *Stalin. Put k vlasti* [Stalin. Way to authorities], Progress, Moscow, Russia.
2. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи; пер. с фр. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
Moskovich, S. (1998), *Vek tolpy. Istoricheskiy traktat po psikhologii mass* [The Age of crowd. History disquisition on psychologies of the masses], Translated fr., Centr psikhologii i psikhoterapii, Moscow, Russia.
3. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М.: Ин-т эксперимент. социологии. – СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.
Burdye, P. (2007), *Sociologiya socialnogo prostranstva* [Sociology social space] Translated by N.A. Shmatko, Institut eksperimentalnoy sociologii, Moscow, Aleteyia, St.-Peterburg, Russia.
4. Итвел Р. Возрождение харизмы? Теория и проблемы операционализации понятий / Р. Итвел // Социс. – 2003. – № 3. – С. 20.

- Itvel, R. (2003), "The Rebirth charisma? Theory and problems operation notion", *Socis*, no 3, p. 20.
5. Черепанова Т.В. Понятие и социокультурные факторы харизматического процесса / Т.В. Черепанова // Ученые зап. Забайкал. гос. гуманитар.-педагог. ун-та им. Н.Г. Чернышевского. – Чита: ЗГГПУ им. Н.Г. Чернышевского, 2012. – С. 148-157.
Cherepanova, T.V. (2012), "Notion and sociocultural factors charismatic of the process", *Uchenyie zapiski Zabaykal. gos. gumanitar.-pedagog. un-ta im. N.S. Chernyshevskogo*, ZGGPU, Chita, Russia.
6. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко; пер. с фр. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
Fuko, M. (1996), *Volia k istine: po tu storonu znaniia, vlasti i seksualnosti. Raboty raznykh let* [The Will to truth: on that side of the knowledge, the authorities and sexuality. Functioning the different years], Translated from fr., Kastal, Moscow, Russia.

Цель. *Определить и проанализировать особенности формирования харизматического лидерства, проанализировав существующие концепции в этом направлении.*

Методика. *Проведено исследование особенностей становления и формирования феномена харизматического лидерства. Проанализированы основные подходы к изучению этого феномена.*

Результаты. *Большинство исследователей объясняют происхождение харизматического действия из личностных черт лидера либо социальных обстоятельств той группы, в которой оно появляется. Такие теории ограничивают сущность феномена, изображая всего одну из его сторон.*

Научная новизна. *Доказано необходимость рассмотрения механизмов происхождения харизматического лидерства исходя из взаимозависимости существования как самого харизматического лидера, так и его последователей, их взаимодействия.*

Практическая значимость. *Практическая значимость статьи состоит в определении механизмов возникновения и формирования феномена харизматического лидерства как важной составляющей социальной реальности.*

Ключевые слова: *харизматическое лидерство, харизма, харизматический лидер, харизматическое действие, лидер.*

Objective. *To define and analyze the peculiarity and features of charismatic leadership formation by the means of analysis of existent concepts in this sphere.*

Methods. *A research of peculiarity and special features of formation of the phenomenon of charismatic leadership has been carried out. The main approaches of studying this phenomenon have been analyzed.*

Results. *It has been found out that the majority of researchers account for the origin of the charismatic activity by personal features and social circumstances of the category in which it occurs. These theories restrict the main point of the phenomenon, depicting only one of its sides.*

Academic novelty. *The necessity of considering the mechanisms of the origin of charismatic leadership on the basis of interdependency of existence of both the charismatic leader and the followers and cooperation between them has been proved.*

Practical importance. *The practical significance of the article consists in detection of the mechanisms of origins and formation of the charismatic leadership phenomenon in the capacity of an important constituent part of social reality.*

Key words: *charismatic leadership, charisma, charismatic leader, charismatic effect, leader.*

Рекомендовано до публікації д-ром філос. наук,
проф. Нікітіним Л.М. Дата надходження рукопису 06.03.2013 р.